

VALLÁSSÓSSÁG KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN – TÉNYEK ÉS ÉRTELMEZÉSEK –

TOMKA Miklós

Semmelweis Egyetem, Mentálhigiéne Intézet
H-1171 Budapest, Várvíz u. 4.; e-mail: tomka@hcbc.hu

Abstract: Recent changes in religious state are not to be sufficiently explained by the secularization theory only, as these are due partly to the socio-economical modernization and partly to the totalitarianisms as well. Therefore, for the correct interpretation, we need to consider both the totalitarianism intentional tradition destroying aims resulting in anomy, as well as the social and clerical opposition against it. The religious revival starting from the late seventies is also a contradictory phenomenon. Firstly, because it is only the appearance: religiousness hidden for decades became apparent, and moreover in correlation with the loss of credibility of the political authority. Secondly, as it is an institutional reorganization; and thirdly, as it is a change impacting the social form of religion. The custom-religion as part of tradition weakens and to a limited extent, personally chosen devotion emerges instead of it. The contemporary religiousness apparently strengthens satisfaction, human-social relationships, social attitudes, nationalism, and right-wing political attitudes. Due to the increased personal commitments, the social role of the decreased number of members of religious groups is not necessarily less important than it used to be in the social system type preceding the Party State.

Összefoglaló: A közelmúlt vallási változásaira a szekularizációs elmélet nem ad elegendő magyarázatot, azok ugyanis csak részben a társadalmi-gazdasági modernizáció, részben viszont az erőszakrendszer következményei. Az értelmezéshez tehát a diktatúra céltudatos hagyományromboló és anómiához vezető hatását, valamint az ezzel szembeni társadalmi és egyházi ellenállást is figyelembe kell venni. A hetvenes évek végével kezdődő vallási megújulás ugyancsak ellentmondásos ügy. Részben csak látszat: az évtizedekig rejtett vallás láthatóvá vált, ráadásul a politikai szervezet hitelvesztéséhez viszonyítódva. Részben intézményi újjászerveződés. Részben a vallás társadalmi formáját érintő változás. A hagyomány részét képező szokás-vallás gyengül. Helyén, szűkebb körben, személyesen választott vallásosság jelenik meg. A jelenkori vallásosság láthatóan erősíti a megelégedettséget, az emberi-társadalmi kapcsolatokat, a szociális beállítottságot, a nemzeti érzést, valamint a jobboldali politikai beállítottságot. A korábnál személyesebb elköteleződés miatt a kisebb létszámú vallásos csoport társadalmi szerepe nem feltétlen kisebb, mint a társadalmi rendszer korábbi, a pártállamot megelőző típusában.

Keywords: secularization, religious revival, totalitarianism, socio-cultural change, anomy, conservatism, denomination, social behaviour

Kulcsszavak: szekularizáció, vallási fellendülés, totalitarianizmus, társadalmi változás, anómia, konzervativizmus, felekezet, társadalmi magatartás

Kelet-Közép-Európa két nagy társadalomtörténeti törés után jutott mai helyzetébe. A második világháború vége és a kommunista hatalomátvétel döntő változásokkal járó, mesterséges *társadalmi kísérlet* kezdete. Ez a kísérlet megbukott. 1989 egy újabb törés éve. A társadalmi-gazdasági viszonyok ismét alapvetően átalakultak. Nem csak a politika, hanem a társadalom rendje és szerveződése terén is három különböző rendszer követi egymást. Megváltozott a társadalomszervezet elemeinek egymáshoz való viszonya és szerepe, és megváltoztak az emberek lehetőségei. A változás drámaian érintette a vallást, ami *1945-ig a társadalom és az államrend fő oszlopai* közé tartozott, a kommunista időkben *üldözötté* vált és visszaszorult a magánéletbe, 1989 óta pedig újra *közéleti tényező*, amelynek pontos helye és szerepe azonban még nem véglegesült (Bremer 2008; Pollack et al. 1998; Spieker 2003). A 20. század második fele nem csak politikai rendszerek egymásutánja, hanem ezzel párhuzamosan modernizációs folyamat, amit felülről kierőszakolt és a diktatúra körülményei között végrehajtott természete miatt *kommunista modernizációnak* nevezhetünk. A 19-20. század fordulóján kialakult szociológiai iskolák jóslata, az utóbbi évtizedekben erősen vitatott szekularizációs hipotézis szerint, a modernizáció szükségszerűen a vallás szerepének és a vallásosságának a visszaszorulásával jár (Dobbelaere 2002; Wilson 1982). Kérdés, mi valósul meg ebből az előrejelzésből térségünkben. A kelet-közép-európai helyzet sajátossága, hogy az erőszakrendszer hatása keveredik a társadalmi-gazdasági átalakulás hatásaival. További bonyodalmat jelentenek a nemzeti és felekezeti sajátosságok, amelyek a változások gyorsaságát és alkalmasint jellegét is befolyásolták. Az áttekintést ezentúl nehezíti, hogy az eddigiekben tényyszerűen sem teljesen tisztázott a vallás és a vallásosság elterjedtsége és jelentősége Kelet-Közép-Európában.¹ Annál érdekesebb feladat az előbbi kérdés megválaszolása.

Az 1989 utáni társadalmi átalakulások során nyilvánvaló, hogy a posztkommunista országokban a vallás újra nem elhanyagolható szerepre tett szert. Kérdés, milyen út vezetett ide, és kérdés, hogy ez az út hogyan fog folytatódni. Az elmúlt évek néhány nagy összehasonlító kutatása, köztük az International Social Survey Programme (a továbbiakban: ISSP²), az Európai Értékrend Vizsgálat (EVS), valamint az ebből kinőtt és a továbbiakban az EVS adatfájljait is integráló Világ Értékrend Vizsgálat (a továbbiakban: WVS, v.ö. Halman 2001; Inglehart 2004; Zulehner–Denz 1993)³ és a Kelet-Közép-Európára összpontosító Aufbruch vizsgálat (Tomka–Zulehner 1999, 2000; Zulehner et al. 2008) ismétlődő időpontokban végzett adatfelvételei kínálnak bizonyos tényanyagot a válaszadáshoz.⁴ (A vonatkozó irodalom tartalmazza az említett kutatások kérdőíveit, módszertani dokumentációját.) A tapasztalati tények átfogó értelmezésbe történő összekapcsolása mégis többnyire csak elméleti úton történhet. A több lépcsős változások értelmezése feltételezés, ami szabad vita tárgya.

1 Sajnos a terjedelmi korlátok legfeljebb Nyugat-Európával tesznek lehetővé ritka összevetéseket. Amerikát és még inkább Ázsiát és Afrikát tökéletesen más folyamatok jellemzik, amelyek értelmezésére majd másutt kell módot találni.

2 Az adatok elérhetőek és letölthetőek a *Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung*-ból: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>.

3 Ezek adatfájljai szabadon letölthetőek: <http://www.europeanvaluesstudy.eu>; valamint: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

4 A projektről részletesebben vö: <http://www.vallastudomány.hu/kutat/kutatas/aufbruch>.

Ez a vita több területen elkezdődött. A tézisekbe foglalt jelen meg gondolások a folytatást szolgálják.⁵ (A következő fordulóhoz és az eddigi állítások újabb empirikus ellenőrzéséhez legkésőbb az ISSP és az Európai Értékrend Vizsgálat és a Világ Értékrend Vizsgálat 2008. évi vallási vonatkozású adatai szolgáltatnak majd muníciót.)

Az 1945 utáni társadalmi változások alapvetően nem természetes társadalmi folyamatok és szükségletek, hanem Európa két félre osztásának, a szovjet hadsereg jelenlétének és a kommunista rendszerek ily módon biztosított létrejöttének következményei. Eszerint a II. világháborút követő társadalmi átalakulás nem természetes és nem a korábbi fejlődés közvetlen folytatása, hanem a társadalom életébe való *külső beavatkozás* következménye. A kelet-közép-európai társadalmak élete, a háború befejezte után, minden bizonnyal nem így folytatódott volna, ha nincs jelen a szovjet hatalom. Ennek a megállapításnak az értékét nem csökkentti, hogy az idegen fegyverek és a külpolitikai kényszer hatására létrejövő rendszereket az ott élő emberek csoportjai kivitelezték, akik politikájukat nem csak szovjet elképzelések és nem csak ideológiai sémák szerint, hanem az országokon belüli tényeket is figyelembe véve alakították. A társadalmi átalakulás *kikényszerített* és csupán a társadalom egyes csoportjai által támogatott jellege ugyanakkor azzal járt, hogy más csoportok, legtöbb helyen a társadalom többsége, a változtatások ilyen módját ellenezte és azoknak, amennyire tudott, ellenállt. A politikai önkény kiszámíthatatlansága, a hatalom és az emberek közötti feszültség, valamint a kitzűzött célok és az elérésükhöz szükséges eszközök hiánya közötti ellentmondás ellenben a *társadalmi elégedetlenség és a társadalmi problémák* növekedéséhez vezetett. Ennek jellemző kifejeződése a halálozási arányoknak a hetvenes-nyolcvanas években bekövetkezett, nemzetközi összehasonlításban egyedülálló megugrása (amit a demográfiai szakirodalom „*East European mortality pattern*” néven tart számon), illetve a várható élettartam csökkenése (Cornia–Paniccia 2000).

A létrejövő kommunista rendszerek hamarosan totális jelleget öltöttek, azaz a társadalom teljes átalakítására törekedtek, sőt az emberi életet is alapjaiban meg akarták változtatni. Ennek érdekében radikálisan szembefordultak a korábbi társadalmi renddel és hagyománnyal. Az erőszakos társadalompolitika kriminalizálta a társadalom korábbi vezető rétegeit, szétzilálta a középrétegeket és a mezőgazdaság kollektivizálása által meggyengítette a falusi társadalmat. Az államrend átszervezése pedig azzal járt, hogy felszámolták mindazokat a társadalmi intézményeket, egyebek között a pártokat, mozgalmakat, érdekvédelmi és szakmai szervezeteket, amelyeknek szerepük volt a korábbi rend és életvitel meghatározásában és fenntartásában (Hankiss 1989). Rövid idő elteltével az egyházak maradtak az egyedüli, a korábbi hagyományt és a folyamatosságot képviselő intézmények, amelyek – más szemszögből nézve ily módon, akarva, akaratlan – *az ellenzékiesség egyedüli intézményévé* váltak. Az erőteljesen a marxista ideológiára és szovjet tapasztalatokra támaszkodó kommunista rendszereknek ezért hatalmi szempontból is minden okuk megvolt a harcossá válás- és egyházellenességre. Az egyházak intézményeinek államosítását és az egyházak közéleti szerepének felszámolását az egyéni vallásosság korlátozása és számos vallási tevékenység üldözése követte. Ennek során a vallás a templom és a magánélet keretei közé szorult. A felnövő generáció egy része nem kapott vallási nevelést. A kommunista időszakban mind

5 A bizonyító anyag terjedelme meghaladja a jelen tanulmány méreteit. Ez elkerülhetlenné tette a jelentős számú önhivatkozást.

a magukat vallásosnak mondó, mind a vallásosságot ténylegesen gyakorló emberek száma, a korábbi időszakhoz képest is, és folyamatában is, erőteljesen csökkent.

Ha pusztán ténymegállapításként, a vallásnak a társadalom és az egyes ember életében betöltött szerepének csökkenését nevezzük szekularizációnak, akkor kétségtelen, hogy a kommunista korszakra erőteljes szekularizáció jellemző. Más a helyzet, ha a szekularizáció kifejezést társadalomelméleti értelemben, a modernizáció társfogalmaként szeretnénk alkalmazni. Ennek lényege ugyanis a társadalom makro-rendszerének a fejlődése, aminek kifejeződése a társadalom életében szükséges funkciók differenciálódása, továbbá, a társadalom szektorainak (mint a magánélet és a közélet, a gazdaság, a politika, a közrend fenntartása, a szórakozás, oktatásügy, az egészségügy, az ideológiai szféra stb.) önálló alrendszerké válása és egymástól való elkülönülése. A differenciálódás és szegmentálódás velejárója a részterületek egyenkénti öntörvényűségének megerősödése, illetve megfordítva, az átfogó elvi és gyakorlati szabályozások háttérbe szorulása. Ebben a folyamatban minden ideológia leértékelődik, a korábban általános szemléleti és életviteli modellként érvényesülő vallás is elveszíti univerzális szerepét és társadalmilag kötelező jellegét, és ennek következtében szerepe mikro-szinten, az individuumok életében is megváltozik: egyrészt befolyása az élet bizonyos területeire korlátozódik, másrészt csupán az emberek egy része számára marad jelentősége, azaz a hívek száma csökken (Tschannen 1992).

Összefoglalva: mivel a vallás hagyományos szerepe a társadalmi-kulturális rendszer egységes szerveződésének része, a társadalom széttagolódásával járó modernizáció megszünteti a vallás társadalmi alapját és ezzel a vallás hanyatlásához vezet (– állítja a szekularizációs elmélet). Nos, ez utóbbi logika a szocialista társadalmakra, több okból is, kevésbé alkalmazható. (a) A szocialista társadalmakban legfeljebb részlegesen lehet szó *öntörvényű* társadalmi fejlődésről. (b) A társadalom differenciálódása helyett a szocialista rendszer a politika és a párt hatalma alá rendelt *centralizmust* igyekezett megvalósítani. (c) A szocialista rendszerben, a társadalom funkcionális szükségleteihez igazodó széttagolódással szemben, a pártállami vezetés és a társadalom *bipoláris szembenállása* volt jellemző, aminek keretei között viszont a vallás ugyancsak fontos szerepet kapott a hagyományörzésben, a közösségek összetartásában, az emberek totális kisajátításával szembeni ellenállásban. Eszerint, *miközben a modernizáció talán Kelet-Közép-Európában is gyengítette a vallás pozícióit, a politikai tagoltság erősítette azokat.* A pártállami politika üldözte a vallást, a pártállamban megjelenő társadalmi-kulturális szembenállás viszont, amikor a vallás és az egyház a hagyományörzés és az ellenzékiesség intézményévé vált, ezzel új, a nyugat-európai társadalmakban nem létező tápot adott neki. A társadalomelmélet fogalomrendszerében legfeljebb csak nagyon korlátozottan lehet a kommunista korban lezajlott szekularizációról beszélni. Arról viszont érdemes lenne elgondolkodni, hogy az egyházak mind teológiai, mind társadalmi *konzervativizmusa* mennyire az előző évtizedekre jellemző üldözött helyzetnek és az üldözéssel szemben görcsbe merevedetten *védekező magatartásnak* a következménye, valamint annak, hogy az akkori üldözők ma is a közélet befolyásos szereplői.

Kétségtelen, hogy a szocializmus évtizedeiben nemcsak a vallás közéleti szerepe, hanem a vallásosság elterjedtsége és az egyéni életet irányító szerepe is csökkent. A társadalomban önálló kategóriaként megjelentek, és növekvő számarányt képviseltek a nem hívők. Voltak, akik ebben leginkább a *politikai kényszer* hatását látták (Beeson

1982; Nielsen 1991). Lehet, hogy részben igazuk volt. Sőt, lehet, hogy sokak esetében ez egyszerűen hivatalos elvárásnak megfelelő magatartás volt, hiszen a rendszerváltás követő két évtizedben ellenkező irányú folyamatra került sor, a magukat nem vallásosnak és még inkább a magukat ateistának mondók aránya a legtöbb országban erőteljesen lecsökkent – mind a Világ Értékrend Vizsgálat (1. táblázat), mind az Aufbruch vizsgálat adatai szerint. Az utóbbi vizsgálat ellenben azt is mutatja, hogy 1998–2008 között az arányok már legfeljebb csak kevéssé változtak (Zulehner et al. 2008).

1. táblázat A magukat nem vallásosnak és (kurzívval:) ateistának mondók aránya néhány kelet-közép-európai országban, különböző időpontokban

Ország	Eltérő időpont	1990 (1991,1993)	1996 (1997)	1999 (2000)	1999 1990 %-ában
Bulgária	1997	55,8+8,1=63,9	41,1+6,1=47,7	42,1+6,2=48,3	75,6
Csehország		52,8+5,5=58,3	–	48,5+8,3=56,8	97,4
Észtország		75,6+3,2=78,8	59,7+4,7=64,4	51,6+6,6=58,2	73,9
Fehér-Oroszország	2000	49,6+9,1=58,7	26,2+4,1=30,3	27,5+3,3=30,8	52,5
Horvátország		–	22,3+6,5=28,8	11,7+3,1=14,8	51,4
Lengyelország	1997	2,7+1,0=3,7	4,6+1,7=6,3	4,4+1,2=5,6	151,4
Lettország		42,1+3,5=45,6	33,5+2,2=35,7	20,3+2,8=23,1	50,7
Litvánia	1997	41,8+3,1=44,9	15,5+1,1=16,6	14,2+1,5=15,7	35,0
Magyarország	1991	39,4+3,8=43,2	–	35,5+5,5=41,0	94,9
(volt) NDK	1997	42,8+19,9=62,7	46,2+25,9=72,1	49,1+22,3=71,4	113,9
Románia	1993	24,2+1,3=25,5	–	14,4+0,8=15,2	59,6
Szlovákia		28,2+6,0=34,2	–	14,1+4,4=18,5	54,1
Szlovénia	1992, 1995	18,5+8,3=26,8	23,3+7,6=30,9	21,3+8,5=29,8	111,2
Ukrajna		–	31,7+4,3=36,0	21,8+2,8=24,6	68,3

Forrás: WVS.

A szekularizációs elmélet képviselői az okot inkább az iparosodásban, a városiasodásban, a polgárosodásban, az iskolai végzettség növekedésében, a hagyományok szerepének általános gyengülésében és személyes önállóság fokozódásában látták (Pollack 2003). Ezek valóban létező okok, bár ugyancsak vitatható, hogy az emberek személyes autonómiája a totalitárius és később tekintélyelvű pártállami önkény időszakában fokozódott volna. Az előbbi okok mellett ellenben kár lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a totalitarizmus éppúgy, mint a hetvenes évektől a központosított tervgazdaság felbomlása, az élet kiszámítható rendjét zilálta szét és az egyes emberek számára is bizonytalanságot okozott. A rend hiányának (az anómiának) része volt a társadalom atomizálódása, a közösségek hiánya, a magánéletbe való visszahúzódás, valamint az értékek és a célok összezavarodása. Ezt a folyamatot az eredendően közösségi természetű vallás és a vallás értelemadó és erkölcsi szabályozó szerepe is megcsinálta (Tomka 1991). Eszerint, a pártállami hatalomnak való kiszolgáltatottság fokozódásával a „kommunista modernizációban” a vallás szerepének gyengüléséhez, a társadalmi differenciálódás mellett, a társadalmi és a kulturális rend általános szét-

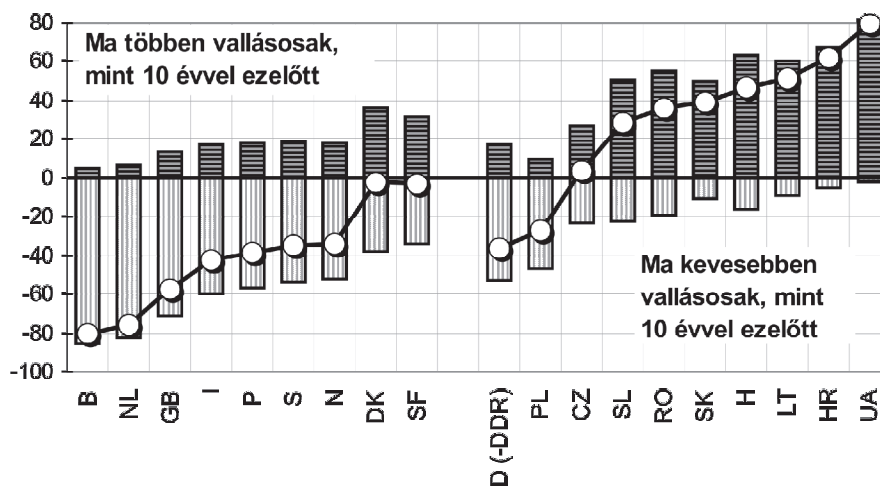
zilálása és a társadalom öntörvényűségének a csökkenése is hozzájárulhatott (Hankiss 1989; Kopp 1992; Tomka 1991).

Külön figyelmet érdemelnek a vallási változás időszakok és országok közötti különbségei. *Az ötvenes évek végéig*, miközben a régió legtöbb országában véres *egyház-üldözés* zajlott és az egyház az ellenzéki szimbólumává vált, a vallásosság mértéke előbb, a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, kissé emelkedett, majd ezt követően kissé csökkent, de egészében meglehetősen állandó maradt. *A hatvanas-hetvenes éveket* az egyházak szerepvesztése és a *vallásosság látványos gyengülése* jellemezte. *A hetvenes évek végével* kezdődően, miközben az egyházi vezetésnek továbbra sem volt érdemleges szerepe, láthatóvá vált az egyház egy addig rejtett dimenziójának, az öntevékeny vallási csoportoknak a tevékenysége, és terjedni kezdett a *vallási érdeklődés* és magát vallásosnak nyilvánítás. Tehát bár a szocializmus évtizedeinek összességében csökkent a vallás szerepe, három egymást követő időszakban eltérőek a tendenciák: a viszonylagos stabilitást előbb jelentős csökkenés, később kisebb emelkedés követte (Pollack et al. 1998). Ez az emelkedés adta meg a vallás megítélésének a hangulatát a rendszerváltás tájékán és azt követően. Az időszakok közötti különbségek nyomai a régió egészében kimutathatóak, ami a szocialista tábor országai változásainak bizonyos, részben a világpolitikai helyzetnek való hasonló kitettségből következő, társadalmi-politikai összehangoltságára utal.

Ugyanakkor az egyes országok között esetenként nagyok a különbségek. A lengyel társadalom kiugróan magas vallásossága régóta köztudott. Ezt eddig, tévesen, egyszerűen nemzeti sajátosságnak ítélték és Lengyelország korábbi felosztottságával és a katolicizmusnak a lengyel nemzeti identitás fenntartásában betöltött szerepével szokták magyarázni. Ezzel szemben, mióta szélesebb körben rendelkezünk nemzetközi összehasonlító adatokkal, tudjuk, hogy – ami a hagyományörzés erősségét illeti – Románia egy árnyalattal még nagyobb mértékben, Moldávia, Nyugat-Ukrajna és Szlovákia legkeletibb része pedig nagyjából Lengyelországéval hasonló mértékben vallásos (Tomka 2005; Tomka–Turij 2004; Tomka–Zulehner 1999; Zulehner et al. 2008). Az igen erős hagyományos vallásosság tehát nem egy ország vagy nemzet, hanem egy *országokon és felekezeteken átnyúló földrajzi régió* sajátossága. A rendszerváltást követő kutatások másik felismerése a volt NDK-nak és Csehországnak (és talán Lettországnak és Észtországnak), nemzetközi összehasonlításban is nagy mértékű elvallástalanodottsága (Gabriel et al. 2003; Prudky et al. 2001). Kérdés, mi ezeknek a területi különbségeknek a magyarázata? Feltételezésünk szerint a legfontosabb meghatározó tényező a hagyományos falusi társadalom léte, vagy felbomlása. A kelet-közép-európai vallásvesztés kulcskérdése a falusi társadalom belső összetartozásának és hagyományörző szerepének megmaradása, vagy hirtelen megszűnése a kollektivizálás által okozott változások következtében. Néhány országban nem túlzás a falusi társadalom szétveréséről beszélni, hiszen a parasztnak a szövetkezetekbe való belépését fizikai erőszakkal kényszerítették ki! Ez egyaránt volt tekinthető a kommunista modernizációra jellemző és a társadalmi együttélést szétziláló, elbizonytalanító eseménynek. Esetenként, például hegyes-völgyes területeken, ahol a nagy gazdaságok létrehozása kevésbé változtatta a termelési technikát, a kollektivizálás alig csökkentette a helyi munkaerő szükségletet. Más helyeken a szövetkezetesítés időpontjában az iparosításnak nem volt különösen nagy szívó hatása, vagy a közlekedési hálózat fejletlensége akadályozta a városi munkahelyre való ingázást, az emberek falun maradtak és

a közösségi hagyomány továbbra is meghatározó maradt. A legvallásosabb területek azok, ahol a mezőgazdaság munka és a falu megőrizte belső rendjét és társadalmi jelentőségét.

Nagy nemzetközi visszhangot kapott az a tény, hogy a rendszerváltás első évtizedében (de nem azután!) a kelet-közép-európai népesség jelentős vallási fellendülésről beszélt – amikor a nyugat-európaiak saját országaikban mindenütt vallási hanyatlást észleltek. Ebben a kérdésben a Világ Értékrend Kutatás (1. ábra) és az Aufbruch kutatás egybehangzó eredményeket kapott.

1. ábra A vallásos emberek számának növekedését (a 0-tengely fölött) és csökkenését feltételezők aránya (a tengely alatt), és e kettő különbsége (folyamatos vonallal jelezve) néhány nyugat-európai és néhány kelet-közép-európai országban, egy évtizeddel a rendszerváltást követően

Forrás: WVS 1999.

Nem kizárható azonban, hogy a közvélemény mégis *hármaskoptikai csalódás* áldozata volt. Kétségtelen a vallási érdeklődés láthatóvá válása, talán fokozódása is, valamint az egyház presztízsének növekedése a nyolcvanas évek közepe óta. Ez a pártállam látható bomlásának időszaka. Az emberekben ekkor tudatosult, hogy az addig mégiscsak többé-kevésbé szilárdnak tartott társadalmi és államrend omladozik. Ezzel állították az emberek szembe az egyház öröknek mondott, a pártállami üldöztetést mindenestre kibíró, stabilitását. Sőt, és ezt nevezi a szociológia „helyettesítési funkcióknak”, az egyházra ruháztak funkciókat és vele szemben fogalmaztak olyan elvárásokat, amelyek korábban az állam, a helyi közelet, a profán társadalmi intézmények illetékességébe tartoztak. Nem önmagában, hanem a társadalmi élet más részeivel való összehasonlításban és az éppen bomlodozó pártállam intézményeihez mérve beszéltek az emberek a vallás és az egyház értékének és szerepének növekedéséről. Az első optikai csalódás, hogy talán nem annyira a vallás, hanem a vallás értékei alkalmazzák *mérce változott*.

Szociológiai Szemle 2009/3.

A második optikai csalódás abból eredt, hogy a rendszerváltás tájékán a vallási élet sok korábban titkolt formája és részlete nyilvánossá, *láthatóvá vált*. Az összetartozásokat korábban titkoló közösségek és szerzetesrendek mint testületek jelentek meg. A hívők már nem féltek megvallani hitüket. S a közhangulat megváltozásának hatására a nem hívők egy része is vallásosnak mutatta magát, különösen, ha korábbi ideológiai elköteleződésüket vagy politikai szerepüket feledtetni akarták. Egyszóval, ahol a vallás gyakorlatában semmi sem változott, a társadalom nagy többsége ott is hirtelen több vallást látott.

A harmadik optikai csalódásért főként a média és némileg a politika a felelős. A vallás relatív közéleti fontosságának megnövekedése és láthatóvá válása felkeltette a tömegkommunikáció érdeklődését. *A vallás a médiában öngerjesztő szenzációvá vált*. A vallásról való tájékoztatáshoz (és a vallással és egyházzal kapcsolatos politikai tárgyalásokhoz) valakinek képviselnie kellett a vallást és az egyházat. A vallás az eddigi magánéleti elszigeteltségből közéleti témává, a vallási tisztségviselők hírességekké váltak (Tomka 1998, 2001). Ez ugyan erősítette a vallás nyilvános felértékelődését, de a szenzációkereső hírközlés és annak a közvéleményben lecsapódó hatása önmagában aligha nevezhető vallási fellendülésnek.

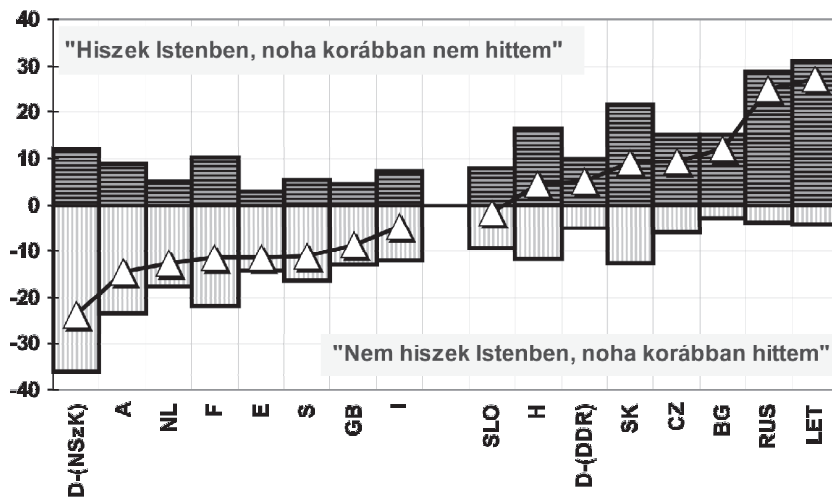
Összefoglalva: a közvéleménynek a vallási változásra vonatkozó elképzeléseit kritikával kell kezelni.

A templomba járók és a vallásgyakorlat egyéb formáit végzők, valamint az egyháztagok száma, és egészében a szervezett, hagyományos egyházas vallásosság és kötődés nem fokozódott mindenütt és folyamatosan. Legalább három vonatkozásban viszont az adatok vallási erősödést jeleznek. A korábbinál sokkal többen *mondják* magukat vallásosnak. A vallási dolgok iránti *érdeklődés* általánosan erősödött. S miközben, különösen a fiatal felnőttek között,⁶ gyakoribbá válik a világnézeti meggyőződés változ(tatgat)ása, az istenhitnek hátat fordítók száma és aránya kisebb, mint azoké, akik *istenhívővé váltak* (2. ábra). (Nyugat-Európában fordított a tendencia.)

A magát vallásosnak tartás és mondás nem azonos a vallásossággal. Ám a vallással kapcsolatos közhangulat változásának jele, hogy nő a magukat vallásosnak és csökken a magukat nem vallásosnak és még inkább a magukat ateistának vallók száma.

6 A kelet-közép-európai vallási változások kulcskérdése a generációváltás (Földvári 2003; Müller 2006; Zrinšćak 2004; Zulehner et al. 2008), aminek pontos elemzése azonban egy következő dolgozat tárgya kell, hogy legyen.

2. ábra Az istenhitüket veszítő (a 0-tengely fölött) és az istenhitre jutó 18–30 évesek aránya (a tengely alatt), valamint a két arány különbsége (folyamatos vonallal jelezve) néhány nyugat- és kelet-közép-európai országban, 1998-ban

Forrás: ISSP 1998.

A vallási érdeklődés fokozódik. Ezen belül sokszor nem a kereszténységben intézményesült dolgok iránti, hanem a – nagyon tágran értelmezett – természetfeletti iránti érdeklődés erősödik. (A nyugati gyakorlatban az emberek ilyenkor azt mondják, hogy nem vallásosak, de „spirituálisak”. Kelet-Közép-Európában ez a kifejezés a köznyelvben, ilyen értelemben, még nem terjedt el.)

Tény, hogy az istenhívők aránya nőtt. A materialistáké csökkent. Bizonyos azonban, hogy Istent továbbra is sokan, a legtöbb országban körülbelül a népesség egy tizede (de Csehországban és Fehéroroszországban 20, Bulgáriában, Lettországon és Szlovéniában 30 százaléka) valamilyen megfoghatatlan szellemnek, vagy személytelen erőnek tekinti. Más megközelítésben pedig az istenhívők 10-15 százaléka (Észtországban és Szlovéniában negyede, a volt NDK-ban és Magyarországon egy harmada) nem hiszi, hogy Isten bármiképpen törődne velük.

Egészében, miközben az adatok csak óvatos következtetéseket tesznek lehetővé, minden arra mutat, hogy míg egyfelől a vallás felé fordulás (s talán maga a vallásosság is) erősödik, a vallás értelmezése és gyakorlata távolodik az egyházigazgató rögzített formáktól és a vallásosság egyre sokfélebb és egyénibb.

A helyzetmegítélést nehezíti teszi a vallás mibenlétének és társadalomszerkezeti bázisának a változása. A változás kerete a társadalom szerkezetének és a kultúrának összetettebbé válása, pluralizálódása. A *hagyományos egyháziasság* az általános *társadalmi szokásrend* része volt, inkább környezeti adottság, semmint személyes eltökéltség, ami főként a hagyományörző falusi, idős, alacsony végzettségű, főként női csoportokba és kisebb mértékben a felső rétegek konzervatív idős részébe gyökerezett. Ezek a társadalmi kategóriák a társadalmi átalakulással, tehát főleg a városiasodottabb országokban, gyorsan zsugorodnak. Velük együtt csökken a tradicionális vallásosság

elfogadottsága. Ezzel szemben a fiatalabb, városi, diplomás rétegekben kissé terjed az öntudatos és *egyénilag vállalt*, és gyakran közösségekhez kötődő vallásosság. A csökkenés – az említett polgárosultabb országokban – a létszámokat alapján ítélve jelentősen nagyobb, mint az újjászerveződés. Viszont egy kevésbé tudatos és a megszokásra és társadalmi elvárásokra támaszkodó vallási stílust az esetek egy részében egy elkötelezett, egyéni vallásosság vált fel. *Az előbbi az életmódnak a megszokás és a társadalmi kontroll eszközeivel történő szabályozása, az utóbbi a személyes érettség fejlesztése és az egyéni életmód-választás egyik formája.* A kettő alig összemérhető. Igen valószínű, hogy a társadalom rendszerének és az életformáknak modernizációs megváltozása során a magukat vallásosnak mondók száma és ezzel együtt, bizonyos vonatkozásokban, a vallás szerepe csökken. Lehetséges azonban, hogy e csökkenés ellenére, a sokféle csoportra és életstílusra bomló plurális társadalomban, a vallásosság a korábbinál markánsabb életmodellé válik és az egyéb világnézeti álláspontok és életformák elterjedtségéhez és meghatározó szerepéhez viszonyított jelentősége erősödik.

A képet színezik a felekezetek közötti eltérések. Minden egyházban kialakult a hit és a vallásgyakorlat, a vallás és a mindennapi élet közötti kapcsolat valamilyen megszokott rendszere. Felekezetenként különbözik, hogy a vallás mennyire egyéni rögtönzés és mennyire intézményesen szabályozott. Az egyház és az egyháziak szerepe esetenként eltérő. Nem a szociológus dolga annak megállapítása, hogy melyik vallás jobb, s mi kevésbé jó. Nem lehet viszont figyelmen kívül hagyni, hogy a különböző felekezetek eltérő módon viselkedtek az elmúlt évtizedekben és közöttük jelenleg is számottevő társadalmi különbségek mutatkoznak.

Az utóbbi évtizedekben sokan vélekedtek úgy, hogy a szekularizáció, valamint az egyházak közötti párbeszéd hatására a felekezeti hovatartozás jelentősége csökken. Kelet-Közép-Európában erre nincs bizonyíték. Már a szocialista időben észrevehető volt, hogy a protestáns egyházak és a pártállam között valamivel kisebb volt a feszültség, mint a katolikus egyház és az állami hatóságok között. Megfordítva ez azt jelentette, hogy a katolikus egyház sikeresebben tudta megőrizni közösségi életét, identitását és az állammal szembeni függetlenségét, mint a protestáns egyházak. Ismét más megközelítésben: a kommunista korszakban elszenvedett – egyebek között a hívőlétszámon lemérhető – veszteségek a protestáns egyházakban nagyobbak voltak, mint a katolikus egyházban. Miközben jóformán minden országban megjelent egy kisebb-nagyobb felekezeten kívüli és vallástalan csoport, Csehországban, Lettországon, Magyarországon, Romániában és Szlovákiában, ahol mindkét felekezet jelentős számban jelen van, a katolikusoknak a protestánsokhoz mért aránya is megnőtt (Tomka 1994).

A különbségek nem simultak el a kommunizmus bukásával, ám országonként különböző erősségűek és alkalmasint különböző irányúak. A felekezeten kívüliség Kelet-Közép-Európában sem ismeretlen, sőt a fiatalabb nemzedékben terjed, a felekezeti identitás nem ritkán vallási elköteleződés nélkül is tovább él. A katolikusok a protestánsoknál nagyobb arányban mondják, hogy vallásuk megerősíti őket és nyugalmat ad nekik. A vallásos hit és a vallásgyakorlat katolikusok között valamivel általánosabb, mint protestánsok között – részben az eltérő egyházi elvárások következtében. A protestánsnak között többen vannak, mint a katolikusok között akik nem hisznek Istenben, vagy kifejezetten ateisták, és akik sem egyéni, sem közösségi vallásgyakorlatot nem végeznek. Bibliája a protestánsok valamivel nagyobb részének van, mint a katoli-

kusoknak, ám a katolikusok között nagyobb azok aránya, akik a Bibliát isteni szónak és nem csak emberek által írt könyvnek tartják (2. táblázat).

2. táblázat Katolikusok és protestánsok vallásosságának néhány jellemzője négy országban

		Magyarország	(volt) NDK	Románia	Szlovákia
Hisz Istenben	katolikus	84,4	89,2	96,9	93,2
	protestáns	80,7	76,7	94,4	84,5
Legalább havonta megy templomba	katolikus	33,5	52,1	64,4	59,6
	protestáns	35,4	24,5	58,9	36,5
Legalább hetente imádkozik	katolikus	47,3	57,4	80,7	61,5
	protestáns	49,4	35,1	74,1	39,7
Van saját Bibliája	katolikus	47,8	70,3	61,3	45,8
	protestáns	63,0	67,1	63,4	54,5
A Biblia nem csak emberi alkotás	katolikus	66,8	84,7	87,4	75,4
	protestáns	61,0	85,1	71,2	61,7

Forrás: az Aufbruch 1998. és 2008. adatainak összesítése.

A katolikusok közül többen gondolják, mint a protestánsok közül, hogy a személyes boldogsághoz szükség van a vallásra, és hogy a demokrácia megerősítéséhez az egyháznak is szerepet kell adni abban. A kelet-közép-európai társadalmak háromnegyede gondolja, hogy saját egyháza választ tud adni az élet értelme, az erkölcs, a családi élet kérdéseire és országoként különböző, de jelentős csoportok szerint az egyház a szociális problémákra is tud választ. Mindezekben a kérdésekben a katolikusok egy-egy országban valamivel nagyobb arányban bíznak egyházuk válaszadó képességében, mint a protestánsok (de Magyarországon ebben nincs eltérés katolikusok és protestánsok között). Végül, a protestánsok között nagyobb az a csoport, mint a katolikusok között, amely szerint a keresztény nagy egyházak az elmúlt évtizedben túl sokszor szólaltak meg nyilvánosan.

Az ortodox vallás előírásaiból és gyakorlatából adódik a katolikus és protestáns szokásoknál ritkább istentiszteleti részvétel. Ezzel szemben az ortodox hívők fele-kétharmada azt mondja, hogy gyakran betér a templomba egy gyertyát meggyújtani, ami a másik két vallásban nem szokás. Az egyházas és a heterodox hitek, valamint az imádkozás elterjedtsége terén – négy olyan országban belül vizsgálva, ahol mindkét vallás jelentős számban jelen van – a katolikusok és az ortodoxok közötti különbség arra mutat, hogy az ortodox vallásos identitás a gyakorlatban valamivel alacsonyabb követelményeket érvényesít, mint a katolikus; továbbá: az ortodox vallásosságba valamivel jobban beleférnek nem egyházas, heterodox hitek, mint a katolikusba (3. táblázat). Az ortodoxok országról-országra más vallások híveinél nagyobb arányban gondolják, hogy „a világ jövője szempontjából fontos, hogy a vallás befolyása megmaradjon” ugyanakkor nem állítják átlagon felüli mértékben, hogy a vallásos emberek mások lennének, mint a nem vallásosak, továbbá azt sem mondják különösen gyakran, hogy saját vallásosságuk életvitelük különböző területeit befolyásolná.

3. táblázat Katolikusok és ortodoxok vallásosságának néhány jellemzője négy országban

		Fehér- oroszország	Románia	Szerbia	Ukrajna
<i>Nem</i> hisz személyes Istenben, hanem egy személytelen hatalomban	katolikus	15,0	3,3	10,4	3,3
	ortodox	16,8	4,3	12,0	11,5
<i>Néha</i> hisz Istenben, néha <i>nem</i>	katolikus	7,5	3,3	10,4	3,1
	ortodox	18,9	4,3	8,0	11,2
Jézus isteni voltában <i>nem</i> hisz, vagy bizonytalan	katolikus	15,0	9,7	36,4	13,5
	ortodox	31,5	12,5	33,2	30,3
<i>Nem</i> hisz a feltámadásban	katolikus	45,0	41,6	48,5	22,5
	ortodox	59,2	42,4	53,9	53,5
Hisz a jövőmondásban	katolikus	37,5	19,9	10,4	55,7
	ortodox	50,5	28,8	16,9	57,2
Hisz a kézrátétellel történő gyógyításban	katolikus	42,5	31,8	28,4	43,7
	ortodox	62,8	40,1	34,0	49,5
Legalább hetente imádkozik	katolikus	53,7	80,7	50,0	85,7
	ortodox	40,4	78,6	33,2	56,3

Forrás: az Aufbruch 1998. és 2008. adatainak összesítése.

A felekezeti differenciálódás része az új vallási mozgalmak megjelenése. Nyugat-Európát ez a hullám a hatvanas években érte el és azóta lecsendesedett. Régióinkban a jelenség sokféle forrásból táplálkozik, egyebek között az 1989 után nagy erővel Kelet-Közép-Európa felé irányuló – főként protestáns kisegyházi – missziós erőfeszítésekből, a nemzetközi pünkösdistá-karizmatikus ébredés átgyűrűzéséből a posztkommunista régióra, a globalizációból és az ázsiai kultúrákra való rácsodálkozásból, és nemzeti nosztalgiákból. A régió legtöbb országában százas nagyságrendben jelentek meg új felekezetek, amelyek tagsága ellenben együttesen is ritkán haladja meg a 2-3 százalékot. Azokban az országokban, ahol a hivatalos kimutatások nem a híveket, hanem a hivatalosan bejegyzett gyülekezeteket számolják, a közösségek szétszakadása azt a benyomást keltheti, mintha azok szaporodnának. Ezzel szemben az új egyházak és a vallási mozgalmak összesített taglétszáma inkább stagnálni látszik. Az új vallási mozgalmak ugyan egyrészt a nagyegyházak zártságának és konzervativizmusának, másrészt a vallási keresésnek a bizonyítékai, de társadalmi szerepüket az országokon belüli és a nemzetközi média minden bizonnyal eltúlozza (– ugyanakkor már az is kérdés, hogy ez a szerep egyáltalán miben és hogyan mérhető).

A kelet-közép-európai vallási változások teljes körű áttekintéséhez hozzátartozik az egyházi intézmény alakváltozása. Ez részben újjáépítés, részben belső szerkezetváltozás. A pártállam államosította a felekezeti intézményeket és az egyházakat kiszorította a nyilvánosságból. A demokrácia helyreállításának egyik első lépése az államosított tulajdonok visszaadása volt. Az egyházak újra indították számos korábbi intézményüket és újakat is alapítottak, azokat mindenki előtt megnyitva. Ez a változás a demokratizálódás irányába mutatott, amennyiben csökkentette az állam monopol

szerepét az oktatás- és az egészségügyben, és megnövelte az egyházak közéleti, társadalomszervezeti jelentőségét. Az egyházak mérvadó politikai tényezővé váltak. Ugyanakkor tisztázatlan, hogy a felekezeti intézmények belső döntései mennyire igazodnak társadalmi igényekhez, s hogy bennük mekkora szerepet kapnak a szakmai és mekkorát a világnézeti szempontok. És bizonytalan, hogy az egyházak intézményeiket egy, a társadalomtól elkülönülő „oszlopként”, vagy a társadalom egyéb intézményeihez és szektoraihoz is kötődő kapcsolat lehetőségeként fogják-e felhasználni.

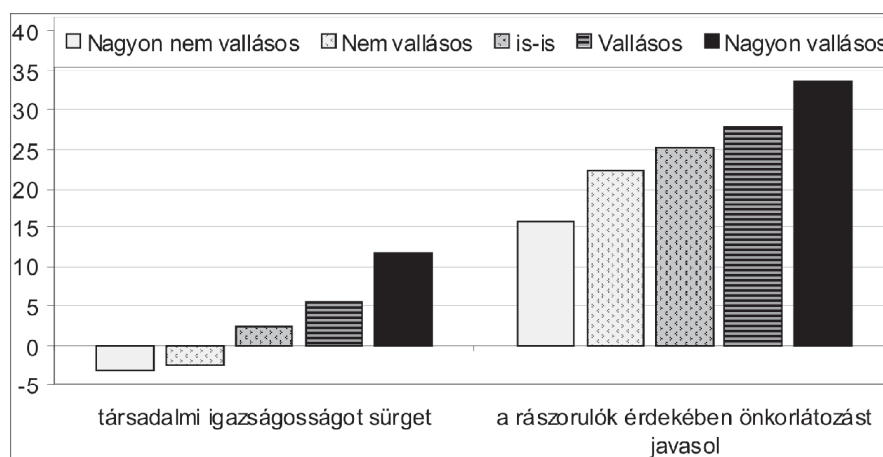
A változás másik része a paphiányból következik. A kommunista kort megelőzően a felekezeti intézmények személyi állományának nagy része papokból, szerzetesekből, diakonisszákból állt. A pártállam ezeket a testületeket betiltotta, vagy olyan mértékben korlátozta, hogy a rendszerváltás utánra megmaradt létszámok az egyház lelkipásztori munkájához sem elegendőek. A jelenlegi egyházi intézmények dolgozói, sőt a hitoktatók is, túlnyomó többségükben jól képzett világi keresztények. A papság és a szerzetesek korábbi feltétlen meghatározó szerepe csökken. Az egyéni célkitűzések és érdekek, a szakma és nem egyszerűen az egyház iránti elkötelezettség és a munkaerő szabad áramlása fellazította a korábbi központi irányítást. Összességében két tendencia találkozik, egyfelől az újjászerveződés, bürokratizálódás és klerikalizálódás (ortodox területeken ez tűnik az erősebbnek, különösen ha a szerzetesség növekvő szerepét is beléjtjük), másfelől az intézmény meghatározó szerepének a csökkenése és a világi hívek szerepének erősödése.

Az utolsó, de talán leg súlyosabb kérdés, hogy mi a vallásosság szerepe és jelentősége az emberek mindennapi életében. Az 1989-et követő években hamar láthatóvá vált egy összefüggés. A vallásos emberek többsége konzervatív, jobboldali pártokra szavazott. Ez a tendencia azóta is létezik, de napjainkra gyengült, a politikai irányultság differenciálódott. Azonban legalább négy további vonatkozásban jól látható a vallás életmód-alakító szerepe. Az első az erkölcs és a család területe. A vallás intézményesített erkölcsi rendszer, ami az egyénektől erkölcsi tudatosságot és önkormánytolt követel. Ez természetesen többé-kevésbé kifejeződik a személyes magatartásban. A legismertebb sajátosság, hogy a vallásosság világszerte megnöveli a család stabilitását és a gyermekvállalási hajlandóságot.

A második terület a megalégedettség. A vallásos emberek másoknál nagyobb arányban látják életük értelmét és – ha azonos korú, iskolai végzettségű, lakóhelyű stb. embereket hasonlítunk össze, – másoknál elégedettebbek (Lelkes 2005). Persze lehet azt mondani, hogy ez a vallás ópium-funkciója. Annyi bizonyos, hogy ez az elégedettség nem csak verbális önáltatás, hanem – egyes országok adatai szerint – jobb egészségi állapotban, kevesebb betegség-időben, a konfliktuskezelés sikeres egyéni megoldásait jelző kevesebb alkohol és cigaretta-fogyasztásban is megmutatkozik (Kopp–Kovács 2006).

A harmadik köze az emberi kapcsolatok világa. A nagy mértékben atomizált és individualistává vált modern társadalmakban a minden településen jelen levő vallási gyülekezetek és egyéb közösségek a civil társadalom épülésének tömeges csirái (Smidt 2003). Lehetséges, hogy ez a vallás társadalmi megszerveződése és a társadalom rendszerébe való betagozódása alapvető változásának az előszele (Casanova 1994). Ráadásul – az összehasonlító szociológia adatai szerint – a vallásos emberek Kelet-Közép-Európában másoknál nyitottabbak az emberi kapcsolatokra, a társadalmi átlagnál gyakrabban érznek felelősséget a társadalom ügyeiért és főként, mind elvi,

mind gyakorlati vonatkozásban, általánosabban szociális gondolkodásúak, mint mások (3. ábra). Ezzel összhangban van, hogy a társadalom is mindenekelőtt szociális segítséget vár az egyházaktól és az is, hogy a vallásos emberek nagyobb arányban vesznek részt önkéntes filantróp szervezetekben, mint a nem vallásosak (Tamás 1997).

3. ábra Különböző mértékben vallásos vagy nem vallásos emberek szociális beállítottsága néhány kelet-közép-európai ország átlagában, +100/-100 fokú skálán mérve

Forrás: Aufbruch 2008.

A negyedik terület a hagyományőrzés, valamint a nemzeti identitás és büszkeség ápolása. Veszélyes terület, hiszen benne van a nacionalizmus lehetősége, ami pedig szorosan érintkezik mások lebecsülésével és az idegengyűlölettel (Schulze Wessel 2006). Bizonyos, hogy Kelet-Közép-Európa katolikus és protestáns hagyományú országaiban a vallásos emberek gyakrabban nemzeti gondolkodásúak, mint a nem vallásosak. (Ugyanez nem bizonyítható az ortodox országokban, annak ellenére, hogy az ortodoxia a legtöbb helyen a nemzeti tudat legfontosabb hordozója. A valószínű magyarázat, hogy az ortodox hagyományú posztkommunista kultúrákban a vallás kevésbé személyes életviteli útmutatás, hanem inkább a milió részét képező társadalmi elvárás és magatartásminta.) A vallásosság és a nemzeti érzés közötti kapcsolat értelmezéséhez fel kell idézni a vallásos emberek erősebb társadalmi elköteleződését. A nemzeti érzés erősítésével a vallásosság nem a valakivel szembeni, hanem a valakiért – a saját csoportért – való elköteleződésre ösztönöz. Ez a társadalmi felelősségvállalás egy formája. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a saját nemzet glorifikálása egykönnyen más népek és emberek elutasításának forrásává válhat.

Összefoglalva, a kelet-közép-európai vallási változások a vallás erőteljes társadalmi szerepét mutatják. Az ebben a térségben és időszakban megfigyelt vallási megújulás aligha hozható összhangba a szekularizációs elmélet feltételezéseivel. Érdekes, hogy (1) egy korábban rejtett társadalmi tényező hogyan válik láthatóvá és kézzel foghatóvá; hogy (2) a társadalmi változások során hogyan formálódik át a vallásos beállítódásnak, a társadalom hívő csoportjának és az egyházszervezetnek a struktúrája; és

hogy (3) a vallásosságnak milyen szerepe van az emberi magatartásban. Annyi nyilvánvaló, hogy a vallás ma Kelet-Közép-Európa átalakulásának fontos indikátora és tényezője – ellentétben mind a marxizmus, mind a 20. század első felében uralkodó szociológiai szemlélet jóslataival.

IRODALOM

- Asad, T. (2003): *Formation of the Secular*. Stanford: Stanford University Press.
- Beeson, T. (1982): *Discretion and Valour*. London: Collins.
- Berger, P.L. ed. (2001): *Le réenchantement du monde*. Paris: Bayard.
- Bremer, Th. ed. (2008): *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe*. Houndmills– New York: Palgrave Macmillan.
- Casanova, J. (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago–London: University of Chicago.
- Cornia, G.A.–Paniccia, R. eds. (2000): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, G. (2000): *Religion in Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobbelaere, K. (2002): *Secularization: An Analysis at Three Levels*. Bruxelles: P.I.E.–Peter Lang.
- Földvári M. (2003): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológia*, 4: 20–33.
- Flere, S. (2008): Questioning the Need for a Special Methodology for the Study of Eastern Orthodoxy. *Social Compass*, 1: 84–100.
- Gabriel, K. ed. (1996.): *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*. Gütersloh: Chr.Kaiser Gütersloher.
- Gabriel, K. et al. (2003): *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Deutschland-Ost*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Halman, L. et al. (2001): *The European Values Study: A Third Wave*. Tilburg: Tilburg University–EVS, WORC.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Hildebrandt, M.–Brocker, M.–Behr, H. Hrsg. (2001): *Säkularisierung und Resakralisierung in westlichen Gesellschaften*. Wiesbaden: Westdeutscher.
- Inglehart, R. et al. eds. (2004): *Human Beliefs and Values. A Cross-cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*. Delegación Coyoacán, siflo veintiuno.
- Kopp M. (1992): *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Alapítvány.
- Kopp M.–Kovács M.E. szerk.: *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis.
- Lelkes O. (2005): A szabadság íze: boldogság, vallás és gazdasági átmenet. *Századvég*, 4: 57–90.
- Martin, D. (2005): *On Secularization. Towards a Revised General Theory*. Aldershot: Ashgate.
- Máté-Tóth A.–Mikluscak, P. Hrsg. (2001): *Kirche im Aufbruch*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Müller, Olaf (2006): Religion in Central and Eastern Europe: a Phenomenon Mainly to be Found among the Older Generation? In: Tomka, M.–Yurash, A. eds.: *Challenges of Religious Plurality for Eastern and Central Europe*. Lviv: Taras Soroka, 89–99.
- Nielsen, N. (1991): *Revolution in Eastern Europe. The Religious Roots*. Maryknoll: Orbis.
- Pollack, D.–Borowik, I.–Jagodzinski, W. Hrsg. (1998): *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost-Mitteleuropas*. Würzburg: Ergon.

- Pollack, D. (2003): *Säkularisierung ein moderner Mythos? Studien zum religiösen Wandel in Deutschland*. Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck).
- Prudky, L. et al. (2001): *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Schulze Wessel, M. Hrsg. (2006): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Smidt, C. ed. (2003): *Religion as Social Capital*. Waxo: Baylor University Press.
- Spieker, M. Hrsg. (2003): *Katholische Kirche und Zivilgesellschaft in Osteuropa*. Paderborn: Schöningh.
- Tamás P. (1997): Egyházi mozgásterek a társadalomban. In: Horányi Ö. szerk.: *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest: Vigilia, 19–49.
- Titarenko, L. (2008): On the Shifting Nature of Religion during the Ongoing Post-Communist Transformation in Russia, Belarus and Ukraine. *Social Compass*, 2: 237–254.
- Tomka, M. (1991): Secularization or Anomy? *Social Compass*, 1: 93–102.
- Tomka, M. (1994): Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. *Statistikai Szemle*, 4–5: 329–343.
- Tomka M. (1998): Egy új társadalmi-politikai szereplő. Vallás és egyház a rendszerváltozás folyamatában. *Társadalmi Szemle*, 8–9: 19–34.
- Tomka, M. (2001): Kirche, Öffentlichkeit und Medien. In Máté-Tóth, A.– Mikluscak, P. Hrsg.: *Kirche im Aufbruch*. Ostfildern: Schwabenverlag, 261–274.
- Tomka M. (2005): *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest–Piliscsaba: TIMP.
- Tomka M. (2006): Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? *Social Compass*, 2: 251–265.
- Tomka, M. et al. (1999): *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tomka M.–Turij, O. eds. (2004): *Vira pizllyj atyeizmu: Religinye zsittyjá v Ukrainyi v period demokratyicsnyih peretvorenij i gverzsavnoj nyezalezsnosztij*. Lviv: Insztitut Isztorii Cerkvi Ukrainzkogo Katolickogo Unyiverszitetu.
- Tomka, M.–Zulehner, P.M. (1999): *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tomka, M.–Zulehner, P.M. (2000): *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tschannen, O. (1992): *Les théories de la sécularisation*. Geneve-Paris: Droz.
- Wilson, B. (1982): *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, L. A. ed. (1996): *Rational Choice Theory and Religion*. New York: Routledge.
- Zrinščak, S. (2004): Generations and Atheism: Patterns of Response to Communist Rule among Different Generations and Countries. *Social Compass*, 2: 221–234.
- Zulehner, P.M.–Denz, H. (1993): *Wie Europa lebt und glaubt*. Wien: Patmos.
- Zulehner, P.M.–Tomka M.–Naletova, I. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende*. Ostfildern: Schwabenverlag.